

# BOUWEN AAN DE MENSELIJKE LEEFOMGEVING

HANS VAN DER HEIJEN, GASTHOOFDREDACTEUR VAN STEDEBOUW & ARCHITECTUUR THEMA-EDITIE RENOVATIE & HERSTRUCTURERING, IS MEDEOPRICHTER VAN HET ROTTERDAMSE ARCHITECTENBUREAU BIQ. SINDS 2014 HEEFT HIJ IN AMSTERDAM ZIJN EIGEN BUREAU HANS VAN DER HEIJDEN ARCHITECT. HIJ IS REDACTEUR VAN HET NEDERLANDSE JAARBOEK ARCHITECTUUR EN WAS TOT VOOR KORT HOOGLERAAR DUURZAAM STADSONTWERP IN CAMBRIDGE. HANS HEEFT IN AL ZIJN FUNCTIES STEEDS EEN ENORME AFFINITEIT GEHAD MET HET ONTWERPEN IN DE BESTAANDE STAD.

**Je hebt je ook bij biq nadrukkelijk gemanifesteerd in de bestaande stad. Je hebt affiniteit met dit thema? Wat fascineert je daarin?**

“Ontwerpen in de bestaande context en omgaan met de complexe verhoudingen tussen partijen is domweg veel leuker dan beelden bedenken voor bouwrijpe kavels in de wei. Ik houd wel van de onderhandelingen die gepaard gaan met dit werk. Niet voor niets hebben wij bijq de monografie over ons werk Habitat genoemd. Habitat is een mooi hippie-woord dat een beetje in onbruik is geraakt. Het is zo’n mooi woord, omdat het aangeeft waar ik aan wil werken: het bouwen aan de menselijke leefomgeving. Maar behalve als een ambitie kun je het woord ook opvatten als de realiteit waarin ontwerpen worden gemaakt. Onze habitat is vol van dromen, verlangens, beperkingen, uitdagingen - en is natuurlijk lang niet altijd vrij van problemen.”

**Ben je tevreden met wat in Nederland op gebied van stedelijke interventies gebeurt? Wat kan beter, waar gaat het wat jou betreft vaak mis?**

“In de huidige praktijk is het niet zo eenvoudig om een gemeenschappelijke noemer te vinden voor de stedelijke interventies in Nederland. Dat gebrek aan consensus juich ik toe. Ik had grote

problemen met de omloopsnelheid van ons vastgoed voordat de kredietcrisis toesloeg. Het slooebesluit voor de crisis viel veel te snel. Zo hebben wij in Nederland niet geleerd om ‘het te doen met wat wij hebben’. De opgavedefinitie voor ontwerpers sloot hergebruik vaak van te voren al vaak uit. De woningrenovatie uit de stadsvernieuwingsperiode in de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw werd nauwelijks architectonisch geformuleerd. De doelen van de volkshuisvesting en de energiebesparing kwamen altijd eerst. De woningen werden voor beperkte tijd verbeterd.



KLOOSTERBUUREN [DEN HAAG], HERGEBRUIK MATERIALEN EN ORNAMENTEN EN ACTIVERING BESTAANDE BOSSCHE SCHOOL KERK IN ARCHITECTONISCH ENSEMBLE [BEELD HANS VAN DER HEIJDEN ARCHITECT]

**HANS VAN DER HEIJDEN** is medeoprichter van het Rotterdamse architectenbureau biq en bij dat bureau tot 2014 ontwerpdirecteur. In 2014 verhuisde hij naar Amsterdam om zijn eigen bureau, Hans van der Heijden Architect, op te richten. Hij is redacteur van het Nederlandse Jaarboek Architectuur en tot voor kort hoogleraar duurzaam stadsontwerp in Cambridge. [foto Mirjam van Avezaath]

## 'HET IS SIMPELWEG NIET GENOEG OM OVER DE DUURZAAMHEID VAN JE EIGEN HUIS TE DROMEN. WIE HEEFT HET OVER DE DUURZAAMHEID VAN DE STAD?'

Hoe langer de woning mee kon, hoe langer de terugverdientijd voor investeringen. Woningen werden met of zonder ontwerpers verbeterd. Daar hebben we de wijken met plastic kozijnen, verweerde buitengevelisolatie en dakdozen aan te danken.

De architectuur heeft zich, anders dan in de ons omringende landen, beperkt tot nieuwbouw. De stedenbouwkunde heeft zich op een vergelijkbare manier ontwikkeld tot een techniek van stadsuitleg. Voor de crisis werd de bestaande context met nieuwbouwtechnieken aangepakt. Wij konden niet meer anders denken: als je hamers verkoopt, ziet elk probleem eruit als een spijker. Interventies werden keurig volgordelijk ontwikkeld: eerst het initiatief, dan de visie en de strategie, vervolgens het stedenbouwkundig plan, het beeldkwaliteitsplan, ondertussen slopen en bouwrijp maken en tenslotte kwam onder strenge bewaking van gespecialiseerde supervisors de architectuur als een soort 'lower end' product tevoorschijn. Datgene wat je uiteindelijk zag, de gebouwen, was veel te vaak niet meer dan een 'stukje beeldkwaliteit' binnen strak gestelde ontwikkelingskaders. De sloopwoede die daarmee gepaard ging, heeft ons in de grote steden enorme braakliggende terreinen opgeleverd die soms nog steeds wachten op een bouwplan. Vooral in Rotterdam-Zuid vind je daar pijnlijke voorbeelden van.

Die praktijk is nu gestopt. Je ziet nu dat er geen ontwikkelingskaders meer bedacht hoeven te worden. Die zijn er al, want nu is de wijsheid dat de ontwikkelingskaders simpelweg worden gevormd door de bestaande stad. Er wordt veel geëxperimenteerd met nieuwe ontwikkelingsstrategieën, of althans met strategieën die nieuw zijn voor Nederland. Maar een constante is toch dat architecten veel eerder en veel directer aan zet komen. De architectuur lijkt veel beter in staat dan de stedenbouwkunde om zich in deze complexe onderhandelingswereld te begeven. De acceptatie van stedelijke interventies hangt daarin bijvoorbeeld direct af van het beeld, maar ook van allerlei concrete praktische oplossingen. In mijn eigen praktijk merk ik bijvoorbeeld dat de tijden waarin parkeergarages onder de grond geschoven konden worden voorbij zijn. Het parkeerprobleem moet nu architectonisch worden opgelost. Om acceptabel te zijn moet het ontwerp eerst voorstelbaar zijn, laten zien hoe het gebouw oogt. Architecten zijn daar veel beter toe in staat dan stedenbouwkundigen die uiteindelijk toch een abstract, beeldloos vak hebben."



**Een belangrijke opgave in de renovatie & herstructurering is verduurzaming. Welke tendensen zie jij in de verduurzamingsoperatie?**

"Om bij het begin te beginnen: er wordt heel veel via de voorschriften afgedwongen. Nederland is en blijft een collectief bouwwerk. De Energieprestatiecoëfficiënt voor woningen is binnen een tiental jaren van 1,4 gereduceerd tot 0,4. In de bouw zijn enorme stappen gezet in de afvalbeperking, de optimalisatie van productiemethoden, hergebruik van bouwstoffen en de reductie van de toepassing van milieuvriendelijke producten. Het bijhouden van die ontwikkelingen vraagt van alle partijen voortdurende inspanning.

Via stimuleringsprogramma's wordt nu ingezet in de energetische verbetering van de bestaande voorraad. Wat daarin in nieuw is, is de benadering van de individuele woonconsument. Het is al mogelijk om vanachter de computer kant en klare verbeteringspakketten te bestellen bij bouwbedrijven die deze markt hebben ontdekt. Zonder al te veel moeilijkheden kunnen daarbij individuele keuzen gemaakt worden. Investeringen, subsidies en besparingen worden direct berekend. Het schijnt dat zelfs de financiering digitaal geregeld kan worden. De nul-op-de-meterwoning wordt als kant-en-klaar product op de markt gezet."

**Hoe kijk jij daar als architect tegen aan?**

"De grote vraag is hoe architecten in deze realiteit aan zet komen. We hebben het hier over breed gedragen politieke programma's waar veel geld achter zit. Voor het vak is het zowel een kans als een bedreiging. Natuurlijk ontstaan er kansen door deze investeringen en is het een uitdaging om die te benutten voor de stedelijke ontwikkeling. Maar ik constateer ook dat architecten zich nu toeleggen op het product design van die verbeteringspakketten waar ik het net over had. Ik heb ontwerpen gezien voor nieuwe gevels van doorzonwoningen. Die zien eruit als een schil van een handlengte die over de gevel en het dak is getrokken zonder zich veel aan te trekken van de bestaande architectuur. Uiteindelijk krijg je dan straten met een afwisseling van verschillende nieuwe gevels en oude gevels die gewoon blijven zoals ze zijn."

## Welke vaardigheden zouden architecten moeten ontwikkelen om dat soort uitwassen te voorkomen?

“De crux lijkt mij dat architecten het collectieve belang thematiseren. Duurzaam stadsontwerp kan nooit voortkomen uit particulier initiatief alleen. Het probleem van energieopwekking zou bijvoorbeeld op de schaal van een blok of een buurt kunnen worden gesteld. Mensen kiezen nooit alleen voor een huis. Ze kiezen voor een woonomgeving. Het makerlaars cliché is dat de waarde van een huis door de drie factoren locatie, locatie en locatie wordt bepaald. Architecten moeten een scherp oog hebben voor de stedenbouwkundige kwaliteit van de woningen. Met kennis van duurzaamheidstechnieken, maar ook moeten ze in staat zijn om het over stadsesthetiek te hebben en uiteindelijk gaat het erom om op een verantwoorde manier te onderhandelen over beelden, technieken en functionaliteit.”

## Jij was hoogleraar duurzaam stadsontwerp in Cambridge, wat hield je leerstoel in?

“Duurzaamheid is in Cambridge verlost van de goede bedoelingen. Het is gelukkig ook geen zaak van ongebreidelde creativiteit, maar duurzaamheid wordt als wetenschap bedreven. Er vindt enerzijds grondig onderzoek plaats naar verantwoord materiaal- en energiegebruik, naar de problematiek van afval en watergebruik, naar de effecten van mobiliteit etc. Anderzijds is er steeds ruimte voor reflectie over het thema. Waar is die duurzaamheid ook al weer voor nodig? Op welke vraag is duurzaamheid een antwoord? In dat kader heb ik een jaar lang onderwijs gegeven over mijn boek ‘Architectuur in de kapotte stad’. Dat boek ging over het verschijnsel dat voorwerpen om de zoveel tijd gerepareerd moeten worden. Dat is een heel gewoon fenomeen. In mijn boek heb ik het over architecten die geen genoegen nemen met de hoge omloopsnelheid van die reparaties in de stad, die graag willen dat de stad zich trager ontwikkelt en dat hun interventies zich nestelen in de stad. Zoiets resoneert in Cambridge met het contextualisme in de architectuur, maar bijvoorbeeld ook met pleidooien van Peter Calthorpe voor duurzame stadsontwikkeling, zoals hij die beschrijft in zijn boek ‘Urbanism in the Age of Climate Change.’ Totdat echt goede technologie ontwikkeld is om grondstoffen terug te winnen uit afval zijn wij veroordeeld tot een uitermate voorzichtig gebruik van bouwmaterialen, beperking van mobiliteit, menging van functies. Duurzaamheid is in de rijke academische traditie van Cambridge veel breder geïntellectualiseerd. Het debat over het onderwerp is vrijer. Duurzaamheid is echt iets anders dan het clichébeeld van een geit op een grasdak.”

## Hoe staan jouw studenten tegenover het probleem van duurzaamheid?

“Niet als mijn eigen kinderen redeneren studenten tegenwoordig niet vanuit grote ideologieën of maatschappelijke structuren. Hun thema's zijn eenduidig. Het gaat hen om Fair Trade, Greenpeace, Organic Food, Animal Rights, Amnesty International. Duurzaamheid past daar als een vanzelfsprekendheid in. Ik vind het verrassend hoe snel en hoe natuurlijk zij met die houding ‘ter zake’ komen. In Cambridge werkte ik met een promovenda die binnen een paar sessies aantoonde dat het uit oogpunt van materiaalge-

bruik en embodied energy de slimste optie was om een gegeven gebouw niet te slopen of zomaar in stand te houden, maar om het te vergroten door gebruik van zo zwaar mogelijke constructies. Aan die praktijkgerichte expertise hebben wij dringend behoefte.”

## Welke rol zie jij weggelegd voor het onderwijs?

“Als het over duurzaamheid gaat, moeten twee bewegingen worden gemaakt. Enerzijds is het dringend nodig dat dit onderwerp verder verwetenschappelijkt wordt. Dat lijkt mij niet het grootste probleem, maar wel een reusachtige opgave voor de

universiteiten. De tweede beweging zal lastiger zijn. Het lijkt mij zeer productief als het thema van duurzaamheid niet meer in de eigen ‘splendid isolation’ wordt bestudeerd, maar ook operatief wordt gemaakt, als er ook een dialoog ontstaat met de ontwerperwereld, als duurzaamheid werkelijk op de schaal van de stad ontworpen kan worden. Als deze beweging niet in het onderwijs gemaakt kan worden, waar kan dat dan wel?”

## Jij werkt aan projecten in Engeland, Duitsland en België. Hoe verhoudt die praktijk zich tot de Nederlandse?

“Nederland is lang een Europees uitzonderingsgeval geweest. De wederopbouwmachinerie heeft hier uitzonderlijk lang bestaan. Wij zijn uitermate bedreven geweest in het management van grote bouwstromen, het werken binnen structuren en consensus. Dat ontbreekt in de landen die je noemt ten enen male. Daar is het heel gewoon dat de bouwopgave vanaf het begin doordacht wordt. Het is daar óók heel gewoon dat veel opgaven door aannemers, systeembouwers en ontwikkelaars op basis van herhaalbare concepten zonder noemenswaardige tussenkomst van ontwerpers worden beantwoord. De uitersten van totale pragmatiek en bloedserieus onderzoekend ontwerp liggen verder uit elkaar dan hier. Nu Nederland na de kredietcrisis een doorsnee Europees land is geworden zullen wij zien hoe krachtig onze bejubelde architectonische cultuur is en of die van betekenis is in deze nieuwe realiteit.”

## Waar denk jij dat de Nederlandse woningbouw over pakweg 10 jaar staat in de duurzaamheidsoperatie?

“Eerlijk gezegd houd ik mijn hart vast. Wij lijken niets geleerd te hebben van de goedbedoelde beurten die de stadsvernieuwingswoningen in de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw ten deel zijn gevallen. Daar is nu niemand blij mee. Ik heb zelfs meerdere renovatieprojecten uitgevoerd die dat soort beurten ongedaan moest maken. Onder de vlag van de duurzaamheid is nu weer een enorme interventie in de bestaande woningvoorraad in de maak. Zoals ik eerder zei, is de heersend opinie dat die operatie via particulier initiatief moet verlopen en dat ontwerpers vooral voor de ‘window dressing’ zijn. Ik ben niet iemand die gelooft in de exclusieve wijsheid van de ontwerper. Maar wat mij steekt, is dat er geen enkel debat is over de balans tussen individueel handelen en het collectief ontworpen bouwwerk dat Nederland nu eenmaal is. Wij zitten in dit land dicht op elkaar. Het is simpelweg niet genoeg om over de duurzaamheid van je eigen huis te dromen. Wie heeft het over de duurzaamheid van de stad?”

IK HEB GEZOCHT NAAR BEMOEDIGENDE ONTWERPEN VOOR EEN **DUURZAME STAD**. DAARBIJ HEB IK DE GANGBARE CRITERIA, DIE DE BEPERKING VAN ENERGIELASTEN EN MATERIALEN CENTRAAL STELLEN, GELATEN VOOR WAT ZE ZIJN. IK HEB GEZOCHT NAAR ALTERNATIEVEN VOOR DIE **DUURZAAMHEIDSARCHITECTUUR** WAAR HET ONTWERP ZICH AL BIJ VOORBEELD LIJKT TE EXCUSEREN VOOR **DE EIGEN AANWEZIGHEID**. VOORAL BIJ **TIJDELIJKE PROJECTEN** WORDT NOGAL EENS GEFLIRT MET 'GEVONDEN VOORWERPEN'. NATUURLIJK KUN JE WERKEN IN WOONBOTEN DIE GERED ZIJN VAN DE SLOOP, ZIJN AFGEDANKTE ZEECONTAINERS VOOR VAN ALLES EN NOG WAT TE GEBRUIKEN EN KUN JE MET SLOOPKOZIJNEN WEER NIEUWE GEVELS IN ELKAAR FLANSEN. MAAR HET IS GEEN ARCHITECTUUR. DIT SOORT VOORTBRENGSELEN VAN 'ARCHITECTS WITHOUT ARCHITECTURE' LIJKT MIJ DE DOOD IN DE POT VOOR DE **STEDELIJKE VERNIEUWING**.

DEZE TOP 10 BEVAT OVERWEGEND **RECENTE VOORBEELDEN** VAN ONTWERPEN VOOR BESTAANDE STEDEN EN GEBOUWEN. HET ZIJN GROTE EN KLEINE PROJECTEN UIT BINNEN- EN BUITENLAND ONTWERPEN VOOR **DE LANGE EN DE KORTE DUUR**. DE ONTWERPERS, HUN OVERTUIGINGEN EN BEDOELINGEN LOPEN UITEEN. WAT DE PROJECTEN IEDER VOOR ZICH UITDRAGEN IS DAT **DE BESTAANDE STAD HET WAARD IS** OM GEVIERT TE WORDEN. DEZE ARCHITECTUUR SCHRIKT NIET TERUG VOOR DE STERKE VORM. DE VORM IS **GEEN INSTRUMENT** OM HET GEBOUW TE VOORZIEN VAN DE LAATSTE MODETRENDS. INTEGENDDEEL, DE ARCHITECTUUR WORDT NEERGEZET ALS EEN ZAAK VAN **LANGE ADEM**, ALS EEN VAK DAT HET BIJ UITSTEK MOET HEBBEN VAN DE EIGEN TRAAGHEID, **DE LAGE OMLOOPSNELHEID** VAN GEBOUWEN EN STEDEN EN VAN HET GEBRUIK VAN DE TRADITIE VAN DE ARCHITECTUUR. **DUURZAAMHEID IS WEERBARSTIGHEID**.

## 01 WIJKVERNIEUWING, OSDORP, DE NIJL

Een weinig bekend voorbeeld van stedelijke vernieuwing, waarbij is ingezet op de verhouding tussen [landschaps]architectuur en de bovenwijkse stadsstructuur. Bij uitstek een voorbeeld van de stad als voortgaand project.



## 02 STADSKWARTIER, NIEUWEGEIN, DOK ARCHITECTEN

Een winkelcentrum van een groeiern kreeg nieuwe exotische beelden. Belangrijker is dat met een mix van middelen ook de omringende woningbouw is geactiveerd. Poorten werden vergroot, bergingen verplaatst, hekjes vervangen.



## 03 BERMONSEY SQUARE, LONDEN, EAST

East werkt met een strategie van 'Catch and Steer'. East spoort lopende investeringsstromen op, koppelt die aan stedelijk beleid en lokale tendensen, onderhandelt daarover en buigt investeringen waar nodig bij.



## 04 W HOTEL AMSTERDAM, OFFICE WINHOV

Een PTT gebouw wordt geschikt gemaakt voor een hotel. De principiële typologische en monumentale benadering staat haaks op de improvisatie die Hotel New York destijds op de kaart zetten.



## 05 GEBOUW ANTON, EINDHOVEN, DIEDERENDIRRIX ARCHITECTEN

Diepe vloervelden van een voormalig lab zijn van vides voorzien. De woningen zijn Spartaans gebleven en onttrekken zich aan de normering van de nieuwbouw.)



# WEERBARSTIGHEID



06

## 06 BERFLO ES ZUID, HENGELO, KAW

Als er dan toch gesloopt moet worden, verzet dan ook alle bakens. Berflo Es Zuid staan nieuwe appartementen op een nieuw autovrij buurtpark. Parkeren is excellent opgelost.



07

## 07 WENSLAUER STRAAT, AMSTERDAM, M3H/BASTIAAN JONGERIUS

Stedelijke vernieuwing op de schaal van de stadsstraat met inzet van kleine investeringen. Uitkomst is geen strak geregiseerd totaalontwerp, maar een levendige straat waaraan verder gebouwd kan worden.



08

## 08 GEBOUW VOOR BOUWKUNDE, DELFT, MVRDV E.A.

De brand in 2008 heeft één nuttig effect gehad. Dagelijks werken studenten en docenten in een verloren gewaand gebouw dat permanent in transitie is. Een bijzondere vorm van praktijkonderwijs. (Fotograaf Rob 't Hart)



09

## 09 ERASMUS UNIVERSITY COLLEGE, (DESIGNED BY) ERICK VAN EGERAAT

Het nieuwe Erasmus University College in de voormalige gemeentebibliotheek van de Rotterdamse binnenstad. De architect, Erick van Egeraat, herstelde het gebouw in oude glorie en maakte het geschikt voor eigentijds onderwijs.



10

## 10 RIETVELD ACADEMIE, AMSTERDAM, JAN VAN GRUNSVEN

Tijdelijk onderkomen voor een kunstopleiding in een PTT-gebouw. Er is geen flirterig improvisatie te vinden, wel een stugge installatie die weerstand biedt aan het gebruik. Verwant aan Van Eijcks Sonsbeeklabyrint.



**HANS VAN DER HEIJDEN** is mede-oprichter van het Rotterdamse architectenbureau biq en bij dat bureau tot 2014 ontwerpdirecteur. In 2014 verhuisde hij naar Amsterdam om zijn eigen bureau, Hans van der Heijden Architect, op te richten. Hij is redacteur van het Nederlandse Jaarboek Architectuur en tot voor kort hoogleraar duurzaam stadsontwerp in Cambridge. [foto Mirjam van Avezaath]